

ПОКРОВСЬКА І. Л.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПТ *РАЙ* У ТУРЕЦЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У даному дослідженні розглядаються одиниці, які репрезентують концепт *рай*, підкреслюються системні відносини між лексикою та фразеологією, визначаються експліцитні та імпліцитні ідентифікатори зазначеного концепту. Акцентується увага на впливі сакроніму *рай* на формування наукової картини світу.

Ключові слова: концепт, когнітивна діяльність, метафора, універсалія, унікалія.

В данном исследовании рассматриваются единицы, которые репрезентируют концепт *рай*, подчеркиваются системные отношения между лексикой и фразеологией, определяются эксплицитные и имплицитные идентификаторы обозначенного концепта. Акцентируется внимание на влиянии сакронима *рай* на формирование научной картины мира.

Ключевые слова: концепт, когнитивная деятельность, метафора, універсалія, унікалія.

In this article there are studied the units, included in the concept *paradise*, there are underlined the relationship between words and phraseological units and defined explicit and implicit identifiers of the mentioned concept. There are determined the influence of the sacral unit *paradise* on the formation of scientific world picture.

Keywords: concept, cognitive activity, metaphor, universal, unique.

У рамках антропоцентричної парадигми вивчення лексичного та фразеологічного фонду національних мов здійснюється шляхом встановлення взаємозв'язку між мовою й мисленням, свідомістю, культурою. Зокрема, основна увага приділяється розгалуженості семантичних значень та сполучувальній здатності лексем, внутрішній формі фразеологізмів та паремій, способам вираження в мові екстралінгвістичних факторів. Дослідження цього плану здійснюються на перетині таких сучасних мовознавчих напрямків, як етнолінгвістика, лінгвогносеологія, лінгвоетнологія, лінгвокультурологія.

У межах вказаних вище напрямків досліджень присутній у багатьох мовах концепт *рай* викликає особливий інтерес, оскільки його вербальна репрезентація має певні відмінності в національних мовних картинах світу і аналізується на матеріалі таких мов, як адигська мова (Б. Х. Бгажноков), англійська, російська, німецька мови (С. С. Воронцова), російська мова (А. Ф. Гершанова) й ін.

Актуальність цього дослідження зумовлюється ключовою роллю концепту *рай* у турецькій культурі, його впливом на усвідомлення турками потойбічного світу, перенесенні уяви про райське життя на реалії цього світу. У турецькому мовознавстві зустрічаються лише окремі повідомлення

про наявність афоризмів з компонентом *рай*, що й визначає **наукову новизну** цієї розвідки.

Метою роботи є вивчення семантики лексичних та фразеологічних одиниць з компонентом *рай* у сучасній турецькій лінгвокультурі. **Завдання** полягають в аналізі шляхів семантичної еволюції концепту *рай*, визначенні власне турецьких та калькованих з інших мов “райських” лексем, встановленні елементів специфіки турецького мислення в запозичених з інших мов термінах. Усебічний аналіз сем концепту *рай* дозволяє розкрити індивідуальні риси уявлень та понять, які формують стрижень турецької лінгвістичної спільноти, особливості менталітету та духовної культури народу.

Об’єктом дослідження є значення лексичних та фразеологічних одиниць сучасної турецької мови із сакронімом *рай*, **предметом** – концепт *рай* у сучасній турецькій мові. **Матеріалом** послуговували тлумачні, фразеологічні та перекладні, спеціалізовані галузеві словники різних мов, тексти різних стилів, у яких функціонують лексеми з компонентом *рай*.

Згідно визначення турецькомовного Словника термінів соціальних наук (“Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü”), рай – це місце, у яке потрапляють після смерті люди, що ведуть релігійний спосіб життя та виконують заповіді Всевишнього [6:219]. Тлумачний словник Турецької лінгвістичної спілки (“Türkçe Sözlük”) дефінує рай як місце вічного щастя, перебування у якому заслуговують люди, які чинять добро на цьому світі та ведуть безгрішний спосіб життя, синонім слів *uçmak, behişt* [7:252].

Рай досить детально описується й у Корані: *Fakat Rablerine karşı gelmekten sakınanlar için, Allah tarafından bir ikram olarak, zemininden ırmaklar akan, içinde edebi kalacakları cennetler vardır. İyi kişiler için Allah katındaki (nimetler) daha hayırlıdır* – ‘Проте для тих, хто остерігається виступати проти своїх Повелителів, винагородою від Аллаха є рай, по якому течуть ріки, і в якому вони житимуть вічно’. Для хороших людей благодаті поблизу Аллаха є ще кращими” [1:75]. У 119 аєті п’ятої сури Корану рай називається місцем “великого порятунку та виграшу” [1:126].

У лексичному фонді сучасних турків лексема *рай* набуває асоціацій, пов’язаних із благополуччям у земному бутті, і позначає такі реалії життя, як велика кількість очікуваних мовцем об’єктів: *kitap cenneti* – ‘рай книг’ (наприклад, книжковим раєм назвали фестиваль “Сахаф”, який проводився в рамках днів культури та мистецтва в районі Бейоглу в Стамбулі), *kuş cenneti* – ‘пташиний рай’, місце перебування птахів у сприятливих для них

природних умовах; прикладами пташиного раю в Туреччині є солончак Чамалти поблизу Ізміра, озеро Маньяс в околицях Балікесіра, долина Біреджік в Шанлиурфі); простоту реалізації певних намірів: *turizm cenneti* – ‘туристичний рай’; приємне місце, яке асоціюється мовцем з високою оцінкою якості життя: *memleketim cennet gibi* – ‘моя батьківщина, як рай’, *burası cennet gibi* – ‘це – рай на землі’). Останнє значення лексеми “рай” підтверджується й внутрішньою формою фразеологічних одиниць (ФО) сучасної турецької мови: *cennete çevirmek* (букв. перетворити в рай) – ‘перетворити в спокійне та приємне місце’; *cennete dönmek* (букв. перетворитися в рай) – ‘перетворитися на красиве та тихе місце’.

До національно маркованих слід віднести ФО, утворені шляхом поєднання зоонімів та сакронімів. Образ віслюка нівелює в арготичному мовленні сакральне значення лексеми *рай*, і ФО *eşek cenneti* (укр. рай віслюка) набуває таких значень: 1) потойбічний світ; 2) в’язниця. ФО *cennet öküzü* (укр. райський бик) вживається на позначення чистосердечних, але надмірно наївних людей.

Дериватами від лексеми *рай* є такі утворення, як *cennetmekan* (*cennet* – рай, *mekan* – місце), *cennetlik* (*cennet* – рай, *-lik* – афікс іменниково-прикметниковий афікс) – 1) ‘безгрішний, гідний потрапити в рай’: *cennetlik adam* – ‘праведна людина’ [8:149]; 2) ‘померлий’; *cennetleşmek* (*-leş* – дієслівний афікс, який утворює дієслова, що “позначають розвиток чи зміну за якоюсь ознакою, перетворення, перехід з одного стану в інший” [2:258]), – ‘перетворюватися на рай’.

Релігійне наповнення життя турецького етносу вплинуло на перенесення коранічних мотивів і на ономастику. Зокрема, сакронім *рай* має значний потенціал при утворені топонімів: *Cennet* – село в районі Финдикли області Різе, *Cennetabat* (*-abat* – афікс перського походження, який домінує “елементи схожості та подібності”) – село в районі Каракоюнлу області Ігдир, *Cennetpınarı* – село в районі Пазарджик області Кахраманмараш, *Cennet Mahallesi* – квартал в районі Кючюкчекмедже в Стамбулі; антропонімів: *Cennet* – жіноче ім’я, ергонімів: “*Cennet*” *Kültür Merkezi* – культурний центр “Рай”, хрематонімів: “*Cennet Mahallesi*” *dizisi* – серіал “Райський квартал” про життя й кохання юнаків та дівчат, які живуть в однойменному кварталі в Стамбулі, “*Cennet*” *şarkısı* – пісня турецької співачки Селім Гюльгьорен “Рай” про швидкоплинність життя.

Діалектичні відношення світського та сакрального виходять за межі процесів переосмислення та метафоризації в розмовній мові та текстах

художнього стилю, значною мірою пронизуючи й системи наукових термінів. Метафори наукової сфери з точки зору вмотивованості значення розподіляються на *lebendige* (укр. живі; ті, які викликають чіткі асоціації), *verblasste* (укр. затемнені; з нечітко вираженим зв'язком між прямим та переносним значенням), *tote* (укр. мертві; етимологія яких визначається лише за допомогою спеціалізованих словників) [3:183–184]. Найбільш впливовими з огляду на кількісні та якісні показники є метафори першої групи, оскільки, як відзначає К. А. Лапіна, “відмінною рисою метафори в мові науки є те, що вона виступає в якості первинного найменування позначуваного об'єкта” [4:135].

Найбільш багатою на образні назви є турецька **зоологічна термінологія**, представлена як метафорами-універсаліями, так і метафорами-унікаліями. До метафор першого типу належать іхтіоніми (*cennet balığı* (букв. райська риба) – ‘макропод (*Macropodus viridiauratus*)’, орнітоніми (*cennetkuşugiller* (букв. родина райських птахів) – ‘вид птахів родини горобцеподібних (*Paradisaeidae*), самець яких вирізняється яскравим опірненням’; до цієї родини належать такі біологічні види райських птахів: *gök cennet kuşu* – ‘синя райська пташка (*Paradisaea rudolphi*)’, *küçük cennet kuşu* – ‘мала райська пташка (*Paradisaea minor*)’, *kırmızı cennet kuşu* – ‘червона райська пташка (*Paradisaea rubra*)’, *büyük cennet kuşu* – ‘велика райська пташка (*Paradisaea aroda*)’, *kral cennet kuşu* – ‘королівська райська пташка (*Cicinnurus regius*)’.

Серед домашніх птахів виділяються як біологічний вид райські папуги (*cennet papağanları*), до яких відносять таких представників родини папугових: *Psephotus pulcherrimus* – ‘плоскохвостий райський папуга’, *Psephotus pulcherrimus* – ‘червоноплечий райський папуга співучий’.

Проте турки розширили розуміння зоологічного поняття *райського папуги* і почали використовувати цей термін для номінації папуг-нерозлучників, серед яких найбільш поширеними є: *Fischer cennet papağanı* (букв. райська пташка Фішера) – ‘нерозлучник Фішера (*Agapornis fischeri*)’, *maskeli cennet kuşu* (букв. маскова райська пташка) – ‘нерозлучник масковий (*Agapornis personata*)’, *siyah yanaklı cennet kuşu* (букв. чорнощокий райський папуга) – ‘нерозлучник чорнощокий (*Agapornis nigrigenis*)’, *şeftali yüzlü cennet kuşu* (букв. райська пташка з персиковим обличчям) – ‘нерозлучник рожевощокий (*Agapornis roseicollis*)’. Про приналежність папуг-нерозлучників до райських птахів турецькі фахівці зазначають таке: *Latincesi agapornis olan bu papağan türü, lovebird diye adlandırılmaktadır*.

Ülkemizde kırmızı gagalılar cennet papağanı, beyaz gagalılar ise sevda papağanı diye bilinmektedir – ‘Цей вид папуг, латинська назва якого *Agarornis*, традиційно має назву *lovebird* (нерозлучник). У нашій країні папуг з червоними дзьобами називають райськими, а з білими – нерозлучниками’ [10].

У наївній картині світу райський птах у переважній більшості випадків асоціюється з міфічною райською пташкою Гамаюн (тур. *cennet kuşu, devlet kuşu, Hüma kuşu, talih kuşu*) з головою жінки. Ця істота символізує благополуччя та багатство, вміє настільки високо літати, що може долетіти й до самого Аллаха. Символізуючи недосяжність, райська пташка є метафоричним найменуванням красивої та привабливої жінки. Крім того, її зв’язок з вищими світами зумовив використання цієї лексеми в значенні ‘померла дитина’: *Çaresizliğin verdiği acıyla konuşan baba Ebu Abduh, Ürdün’de tedavi imkanı bulamayan kızının hastalığı nedeniyle kas kasılmaları yaşadığını ve bu esnada nefesinin kesilmesi sonucu hayatını kaybettiğini belirtti ... ‘Kızım cennet kuşlarından bir kuş oldu’ diyen baba Ebu Abduh, Ürdün’e geldikten sonra 3 yaşındaki oğlun da başka bir hastalık ortaya çıktığını söyledi.* – ‘Батько Ебу Абдух, розповідаючи з болем, породженням безвихіддю, зазначив, що в його доньки, через хворобу, які не змогли вилікувати в Йорданії, почали скорочуватися м’язи, у результаті чого дитина перестала дихати й померла ... “Моя донька стала однією з райських пташок”, – сказав батько Ебу Абдух і розповів, що його 3-річний син після приїзду до Йорданії захворів іншою хворобою’ [11].

Лексема *Cennetkuşu* увійшла й в турецьку **антропоніміку** (Nilay Cennetkuşu – сучасна турецька актриса (р. народж. 1984). Як цілком слушно зауважує Н. В. Щербакова, “внутрішня форма словосполучень, виступаючи образним посередником між планом вираження й планом змісту, синтезує деякі аспекти світобачення і так чи інакше пов’язана з матеріальною, соціальною й духовною культурою відповідної мовної спільноти, а тому й може певним чином віддзеркалювати її культурно-національний досвід і традиції” [5:153]. Зокрема, національно маркованою є ФО *bendeniz cennet kuşu* (букв. я Ваш слуга – райський птах), яка використовується в гумористичних контекстах для представлення себе. Перший компонент цієї ФО походить від іменника *bende* (п.) ‘слуга, раб’, з афіксом присвійності 2 ос. мн.: *bendeniz* ‘ваш [покірний] слуга’ [2:175]. Зазначена ФО є елементом мовної гри в сучасній турецькій мові, зокрема при окремому

написанні першого компоненту: *Ben deniz cennet kuşu* – “Я морська райська пташка”.

Сакронім *рай* є також складовим компонентом **ботанічних** термінів сучасної турецької мови. Серед універсалій можемо виокремити рослину *cennet kuşu çiçeği* (букв. квітка райських птиць) – ‘стреліція королівська, багаторічна рослина, одна з найбільш ефектних серед декоративних рослин, квітка райських птиць (*Strelitzia Reginae*)’. Терміном-унікалією є складне словосполучення *cennet biberi* (букв. райський перець) – ‘рослина родини імбирних (*Zingiberaceae*), мелегетський перець.’ Зокрема, мотивованість значення цієї назви турки тлумачать таким чином: *Cehennem ziyafetini andıran acı yemeklerin ardından insanın kendini cennetteymiş gibi mutlu hissetmesinin nedeni meğer buymuş* – ‘Після процесу споживання гострих страв, який нагадує банкет у пеклі, людина відчуває себе щасливою, як у раю’ [12]. Проміжну позицію між характерними для інших народів найменувань та національно маркованими займає термін *cennet elması* (букв. райське яблуко), оскільки райським яблуком турки переважно називають не сливолисту яблуню з маленькими плодами родом з Китаю (*Malus prunifolia*), а хурму (лат. *Diospyros Kaki*), яку турецькомовне населення частіше називає *Trabzon hurması* (букв. трабзонський фінік).

Увійшов сакронім *рай* і в систему **економічної** термінології. В економіці податковим раєм (тур. *vergi cenneti*) іменуються країни, у яких оподаткування відсутнє взагалі або незначне. Зокрема, виділяється п’ять регіонів з податковими преференціями: Карибський, Середземноморський, Європейський, Тихоокеанський, регіон Нормандських островів.

Бізнесмени раєм дешевої робочої сили (тур. *ucuz emek cenneti, ucuz işgücü cenneti, ucuz işçi cenneti*) називають країни, у яких можна не використовувати значні кошти на оплату праці своїх найманих співробітників: *Biz ucuz emek cenneti olmak istemiyoruz. Biz çalışan insanlar emeğimizin karşılığını almak istiyoruz. İnsanca yaşamak istiyoruz. Geleceğimize yatırım yapmak istiyoruz. Kendimizi geliştirmek istiyoruz. Ve bu arada da ülkenin turizmden ciddi girdiler sağlamasını istiyoruz* – ‘Ми не хочемо бути “**раєм дешевої робочої сили**”. Ми, люди які працюють, хочемо отримувати оплату, гідну зусиль, які ми докладаємо. Ми хочемо жити по-людському. Ми хочемо інвестувати в наше майбутнє. Хочемо розвивати себе. І разом з цим хочемо забезпечувати отримання державою прибутків від туризму’ [13].

У термінології **мистецтва** зеленим кольором раю (тур. *cennet yeşili gengi*) називають смарагдовий колір, або колір пави: *tavus yeşili* (букв. зелений пави) – [cennet yeşili] (укр. зелений раю) – ‘зелений колір, ідентичний кольору на хвості в пави’ [8:137]. Як відомо, темно-зелений колір згідно з Кораном є кольором раю та вбрання, яке носять у раю, що й могло посприяти його використанню як компонента зазначеного кольоративу.

Ядро концепту *рай* складають семи, пов’язані з коранічним значенням раю, який постає як символ благополуччя та блаженства, якого можна досягнути на цьому світі, а на периферії зазначеного концепту містяться термінологічні метафори, конотативні значення яких послаблені, проте не повністю нівельовані. Метафори-універсалії в деяких випадках набувають характерних лише для турецької лінгвокультури значень. При цьому як ядерні, так і периферійні семи фіксують національну специфіку турецької мовної картини світу.

Перспективи подальших досліджень полягають у зіставленні семантики одиниць, які входять до зазначеного в темі дослідження концепту, з подібними одиницями в споріднених та різноструктурних мовах, виявленні вторинних номінацій термінів-метафор.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Kuran-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Tercümesi*. – İstanbul : Medine-i Münevvere, 1982. – 603 с.
2. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А. Н. Кононов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1956. – 570 с.
3. Огуй О. Д. Лексикологія німецької мови / О. Д. Огуй. – Вінниця : Нова книга, 2007. – 416 с.
4. Лапина Э. А. Метафора в терминологии микроэлектроники (на материале английского языка) / Э. А. Лапина // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – 174 с.
5. Щербакова Н. В. Фразеологізми з антропонімічним компонентом у лексичному наповненні : до питання про внутрішню форму / Н. В. Щербакова // Литературная и диалектная фразеология : история и развитие. Пятое Жуковские чтения к 90-летию со дня рождения В. П. Жукова. – Т. 1. – Великий Новгород : ГУП “Типография “Наука”, 2011. – С. 152–156.

ДОВІДНИКИ

6. *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü. Sosyal Bilimler* / [yayın sorumluları : Dr. M. Çetin Gülovalı, A. Odabaş]. – Ankara : TÜBA, 2011. – 1333 s.
7. *Türkçe Sözlük* / [Başkan prof. Dr. Hasan Eren]. – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988. – 745 s.
8. *Большой турецко-русский словарь* / ред. А. Н. Баскаков. – М. : Русский язык, 1998. – 966 с.
9. *Turani A. Sanat Terimleri Sözlüğü* / A. Turani. – İstanbul Remzi Yayınevi, 2003. – 150 s.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

10. *Cennet paraşanı*. Tanım [Elektronik kaynak]. – Siteye giriş şekli : <http://www.cennetpapagani.com/tanim.htm>.
11. *Lübnanlı sığınmacılar ölümle yüz yüze* [Elektronik kaynak]. – 11.12.2012. – Siteye giriş şekli : <http://m.haber7.com/haberDetay.php?id=963351>.
12. *Örs A. Acı biberle cennete yolculuk* / A. Örs // Sabah. – 28.06.2009.
13. *Burak Ö. Tatilciye cennet, işçiye cehennem* / Bir gün. Ö. Burak – 10.07.2011.